

А. Сыздықова^{1*}, А.Т. Абубакирова¹,
Л.А. Кудабасева², А.И. Омарова³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

²М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, Тараз қ.

³Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Қазақстан, Ақтау қ.

*e-mail: aziza.syzdykova@ayu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ШЫҒЫНДАР МЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСТЫ ЭМПИРИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Фискалдық саясат пен экономикалық өсу арасындағы байланыс әдебиеттегі назар аударарлық мәселелердің бірі болып табылады. Атап айтқанда, елдердегі мемлекеттік шығындардың ұлғаю себептері және бұл шығындардың экономикалық өсуге әсері фискалдық саясат контекстінде маңызды. Экономикадағы саяси және экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету тұрғысынан мемлекеттік шығыстардың маңызы өте зор болып табылады. Осы тұста зерттеушілер өткеннен бүгінге дейін дамыған және дамушы елдерде мемлекеттік шығындардың өсіп келе жатқандығын зерттеулерінде көрсеткен. Кейбір зерттеулер мемлекеттік шығындардың экономикалық өсуге әсерін әртүрлі тәсілдермен зерттейді. Экономикалық өсу мен мемлекеттік шығындар арасындағы қатынас бойынша коинтеграция мен себептік тестілерінің нәтижесінде Вагнердің және Кейнстің тәсілдерін қолдайтын көптеген зерттеулер бар. Бұл зерттеудің мақсаты сызықтық емес ARDL (NARDL) шеңберінде қысқа және ұзақ мерзімді перспективада, экономикалық өсудің мемлекеттік шығындарға асимметриялық әсерін талдау арқылы әдебиетке үлес қосу болып табылады. Бұл зерттеуде 1997-2021 жылдар аралығындағы мемлекеттік шығындар және экономикалық өсу деректері қолданылды. Эмпирикалық анализдің нәтижелеріне сәйкес, Қазақстанда Вагнер заңы жарамды болып табылады, сонымен қатар экономикалық өсудің мемлекеттік шығындарға асимметриялық әсері бар.

Түйін сөздер: мемлекеттік шығындар, экономикалық өсу, Қазақстан, Вагнер заңы.

A. Syzdykova^{1*}, A. Abubakirova¹,
L. Kudabayeva², A. Omarova³

¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan

²Taraz Regional University named after M.Kh. Dulaty, Kazakhstan, Taraz

³Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov, Kazakhstan, Aktau

*e-mail: aziza.syzdykova@ayu.edu.kz

Empirical analysis of the relationship between public expenditures and economic growth in Kazakhstan

The relationship between fiscal policies and economic growth is one of the remarkable issues in the growth literature. In particular, the reasons for increasing public expenditures in countries and the effects of these increases on economic growth are important in the context of fiscal policy. Public expenditures are very important in terms of ensuring both political and economic stability in the economy. At this point, researchers examine whether public expenditures have increased in developed and developing countries from past to present. Some studies investigate the effects of public expenditures on economic growth with different approaches. There are many studies that support Wagner's and Keynes' approaches through cointegration and causality tests on the relationship between economic growth and government spending. The purpose of this study is to contribute to the literature by analyzing the asymmetric effects of economic growth on government spending in the short and long run within the nonlinear ARDL (NARDL) framework. The study used government spending and economic growth data for the period 1997-2021. According to the results of the empirical analysis, Wagner's law is valid in Kazakhstan, and economic growth has an asymmetric effect on public spending.

Key words: public expenditures, economic growth, Kazakhstan, Wagner's law.

А. Сыздықова^{1*}, А.Т. Абубакирова¹,
Л.А. Кудабаяева², А.И. Омарова³

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Казахстан, г. Туркестан

²Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Казахстан, г. Тараз

³Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Казахстан, г. Актау

*e-mail: aziza.syzdykova@ayu.edu.kz

Эмпирический анализ взаимосвязи между государственными расходами и экономическим ростом в Казахстане

Взаимосвязь между фискальной политикой и экономическим ростом является одним из замечательных вопросов в литературе по экономическому росту. В частности, причины увеличения государственных расходов в странах и последствия этого увеличения для экономического роста важны в контексте налогово-бюджетной политики. Государственные расходы очень важны с точки зрения обеспечения как политической, так и экономической стабильности в экономике. На этом этапе исследователи изучают, увеличились ли государственные расходы в развитых и развивающихся странах с прошлого по настоящее время. В некоторых исследованиях исследуется влияние государственных расходов на экономический рост с использованием различных подходов. Существует множество исследований, подтверждающих подходы Вагнера и Кейнса посредством тестов коинтеграции и причинно-следственной связи взаимосвязи между экономическим ростом и государственными расходами. Целью данного исследования является внести свой вклад в литературу путем анализа асимметричного воздействия экономического роста на государственные расходы в краткосрочной и долгосрочной перспективе в рамках нелинейной структуры ARDL (NARDL). В исследовании использовались данные о государственных расходах и экономическом росте за период 1997-2021 гг. По результатам эмпирического анализа в Казахстане действует закон Вагнера, и экономический рост оказывает асимметричное влияние на государственные расходы.

Ключевые слова: государственные расходы, экономический рост, Казахстан, закон Вагнера.

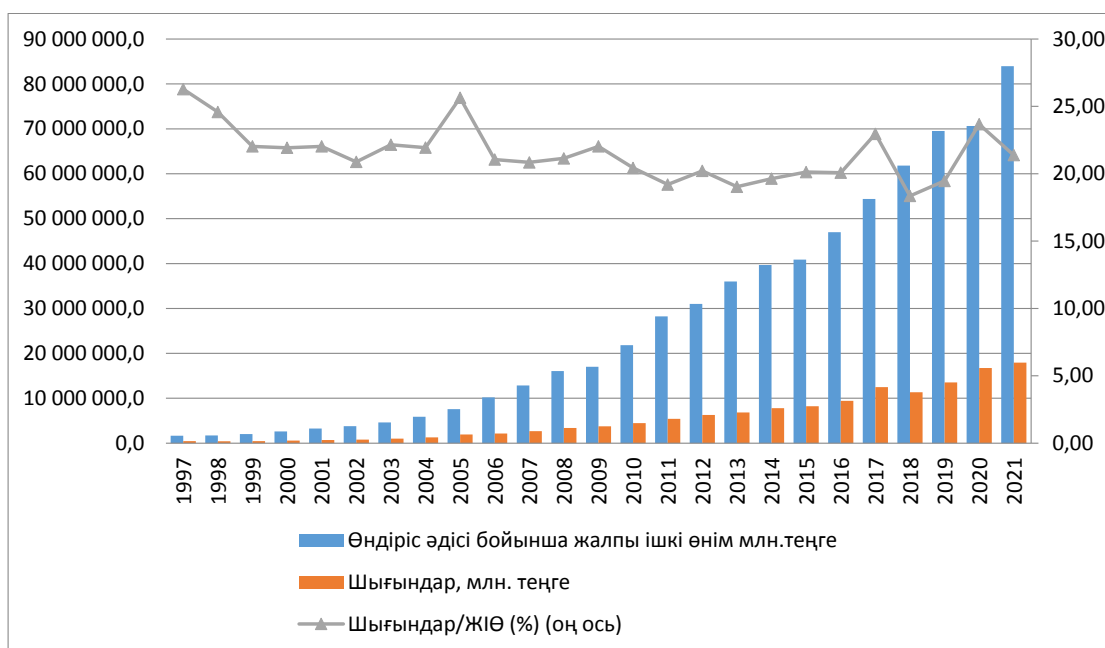
Кіріспе

Мемлекеттік шығындар мен экономикалық өсу теориялық тұрғыдан әртүрлі тәсілдермен қарастырылады. Жүргізілген зерттеулердің әрқайсысы осы тақырып бойынша маңызды түсіндірмелер береді. Алайда, мемлекеттік шығындар мен экономикалық өсу арасындағы себепті байланыс туралы нақты тұжырымның болуын көрсету мүмкін емес. Мұның себептерінің ішінде, ең алдымен, макроэкономикалық қатынастардағы себептілік сипаты мен бағытын бұрмалайтын кері байланыс әсерінің мүмкіндігі көрсетіледі.

Бұл зерттеудің мақсаты – Вагнер көзқарасы шеңберінде Қазақстан үшін мемлекеттік шығындар мен экономикалық өсу арасындағы байланыстың бар жоқтығын эмпирикалық түрде тексеру. Зерттеудің әдебиетке қосқан үлесі Қазақстандағы экономикалық өсу

мен мемлекеттік шығындар арасындағы байланысты эконометрикалық әдіспен зерттеу болып табылады. Зерттеуде ең алдымен, осы тақырыптағы әдебиеттерге шолу келтірілген, содан кейін 1997-2021 жылдар аралығындағы мемлекеттік шығындар мен өсу арасындағы байланыс асимметриялық себептілік әдісімен талданады.

Қазақстанда 1997-2021 жылдар аралығындағы мемлекеттік шығындар, олардың ЖІӨ-дегі үлесі төмендегі 1-суретте көрсетілген. Қазақстандағы жалпы мемлекеттік шығындардың ЖІӨ-ге қатынасы 2000 жылы 21,93%, 2005 жылы 25,64%, 2010 жылы 20,43%, 2015 жылы 20,12%, 2020 жылы 23,68%, 2021 жылы 21,93%-ды құрайды (1-сурет). Мемлекеттік шығындардың ұлғаюы мен экономикалық өсу арасында байланыс бар жоқтығы зерттеудің негізгі проблематикасын құрайды, ал сұраққа жауап эмпирикалық талдау арқылы ашылады.

1-сурет – Қазақстандағы жалпы мемлекеттік шығындардың жалпы ішкі өнімге қатынасы
Ескертпе: ҚР Қаржы Министрлігінің деректерімен авторлар құрастырған.

Әдебиетке шолу

Экономикалық өсу және мемлекеттік шығындар туралы әдебиеттердегі зерттеулер Кейнс пен Вагнердің екі түрлі көзқарасы бойынша талданады. Кейнсиандық көзқарас бойынша экономикалық өсудің себебі мемлекеттік шығындардың өсуі болып табылады. Кейнстің пікірінше, мемлекеттік шығындар экономикалық өсуге әсер ету, табысты бөлудегі әділеттілік пен экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін қолданылатын маңызды фискалдық саясат құралы болып табылады. Бұл тұрғыда мемлекеттік шығындардың ұлғаюы ұлттық табыстың өсуін құру арқылы өсуге әсер ететін сыртқы фактор болып табылады. Бұл көзқарас бойынша себепті байланыс мемлекеттік шығындардан экономикалық өсуге қарай болады (Samudram және т.б., 2008:698). Кейнстің пікірінше, фискалдық саясаттың құрамдас бөлігі болып табылатын мемлекеттік шығындардың бір бірлікке өсуі мультипликатор коэффициенті сияқты ұлттық табыстың да өсуін тудырады. Басқаша айтқанда, мемлекеттік шығындардың ұлғаюы өзінен гөрі ұлттық табыстың артуын көрсетеді, яғни өсуге әсер етеді.

Вагнер керісінше, экономикалық өсуден мемлекеттік шығындарға қарай себепті байланыс бар екенін және мемлекеттік шығындардың өсуінің басты себебі экономикалық өсу екенін

айтады. Вагнер заңы бойынша елде жан басына шаққандағы табыс деңгейі көтерілген сайын мемлекеттік шығындар өседі. Табыс деңгейінің өсуі қоғамдық тауарлар мен қызметтерге сұранысты арттырады. Демек, жалпы мемлекеттік қызметтерге сұраныстың кіріс икемділігі 1-ден жоғары. Демек, экономикалық өсу артқан сайын мемлекеттің ағымдағы және әлеуметтік шығындары да өседі (Mehra және т.б., 2013:77). Шын мәнінде, Вагнердің пікірінше, мемлекеттік шығындардың артуы елдердің экономикалық дамуымен байланысты. Елдердің экономикалық дамуымен бірге мемлекеттік қызметтерге сұраныс артып келеді. Инфрақұрылымдық инвестициялардан құқықтық жүйеге дейін индустрияландыру және тіпті урбанизацияға байланысты әлеуметтік-экономикалық дамумен бірге мемлекеттік шығындардың өсуі байқалады. Дамудың арқасында ұсынылатын тауарлар мен қызметтердің көлемі де өседі, сонымен қатар қажеттіліктердің артуына байланысты жаңа тауарлар мен қызметтерді ұсынуды мемлекет өз мойнына алады. Осылайша, мемлекеттік шығындардың өсу мен даму нәтижесінде өсетіні қабылданған.

Екінші жағынан, классикалық және неоклассикалық экономистер мемлекеттік шығындар экономикалық өсуге теріс әсер етеді және мемлекеттік шығындардың жоғары болуы экономиканың көрсеткіштерін төмендетеді деп

мәлімдейді. Мысалы, ұлғайған шығындарды қаржыландыру үшін мемлекет не салықты көтереді, не қарыз алуды көбейтуге мәжбүр болады. Егер мемлекет салық мөлшерлемесін арттырса, елдегі жұмыс жасайтын кәсіпорындар мен қызметкерлердің ынталары төмендейді және бұл инвестициялық шешімдерге теріс әсер етеді. Халықтың табысы азайып, тауарға сұраныс азаяды. Салықтарға қарама-қайшы, егер мемлекет шығындарды қарыз алу арқылы қаржыландырса; пайыздық мөлшерлемелер көтерілген сайын жеке сектордың шығындары азаяды және есепке алынбайды. Сонымен қатар, саясаткерлер мен мемлекеттік қызметкерлер жеке сектор тиімдірек пайдалана алатын ресурстарды тиімсіз инвестицияларға аударады (Mehrara және т.б., 2013:77; Link, 2006:324-325; Carlson & Spencer, 1975:3).

Әлемде әртүрлі кезеңдермен, елдермен және эконометрикалық модельдермен мемлекеттік шығындар мен экономикалық өсу арасындағы байланысты талдайтын көптеген эмпирикалық зерттеулер бар. Зерттеулердің ерекшеленетін жері – тәуелді айнымалы ретінде жалпы мемлекеттік шығындар немесе мемлекеттік шығындарды жіктеудегі тармақшалар алынады. Кейбір зерттеулер кейнсиандық тәсілді қолдайды, ал басқалары Вагнер тәсілін қолдайды. Дегенмен, әдебиетте екі тәсілді де қолдайтын немесе жоққа шығаратын кейбір зерттеулер бар.

Chang және т.б. (2004) мемлекеттік шығындар мен экономикалық өсу арасындағы байланысты Оңтүстік Корея, Тайвань, Тайланд, Австралия, Канада, Жапония, Жаңа Зеландия, АҚШ, Біріккен Корольдік, Оңтүстік Африка үшін Йохансен – Джуселиус коинтеграциясы және Гранджер себептілік сынақтарымен талдаған. Зерттеу нәтижесі Оңтүстік Корея, Тайвань, Жапония, Ұлыбритания және АҚШ үшін Вагнер заңын қолдайды. Зерттелген басқа елдер бойынша экономикалық өсу мен мемлекеттік шығындар арасында себепті байланыс табылмаған.

Bose және т.б. (2007) 30 ел үшін 1970-1990 жылдар аралығын қамтитын Панельдік деректерді талдау әдісін қолданатын зерттеулерінде инвестициялық шығындардың экономикалық өсуге әсері оң және маңызды, ал ағымдағы шығындардың әсері шамалы ғана екендігін тапқан.

Babatunde (2011) айнымалылар арасындағы байланысты Нигерия үшін ARDL сынағымен, Нигерия үшін Тода-Яамато себептілік сынағымен зерттеген. Toda Yamamoto себеп-

салдарлық сынағы нәтижелеріне сәйкес, Вагнер заңының Нигерия экономикасында жарамды екендігі туралы ешқандай дәлел жоқ.

Kumar және т.б. (2012) Жаңа Зеландияға арналған зерттеулерінде жан басына шаққандағы табыс пен мемлекеттік шығындардың табысқа қатынасы арасындағы коинтеграциялық қатынасты тапқан. Сондықтан Вагнер заңы Жаңа Зеландияда қарастырылып отырған кезеңде жарамды.

Yildiz және Sarisoy (2012) зерттеуінде 1990-2010 жылдардағы Панельдік деректер талдауымен ЭЫДҰ елдері үшін Вагнер және Кейнс заңдарының жарамдылығын көрсеткен.

Gangal және Gupta (2013), 1998-2012 жылдар аралығындағы Гранджер себептілік сынақтарына сәйкес Үндістандағы мемлекеттік шығындар мен өсу арасындағы екі жақты себепті байланысты тапқан. Зерттеу Вагнер және Кейнс заңдарын қолдайды.

Wang және т.б. (2016) Румынияға арналған зерттеуінде ARDL Bounds Test, Вагнер және Кейнс тәсілдеріне қатысты 10 түрлі модельді пайдаланған. 2 модельді қоспағанда, эмпирикалық мәліметтерге сәйкес ұзақ мерзімді байланыс алынғанымен, коэффициенттер кейнсиандық тәсілде келтірілген екі модельде маңызды деп танылмады.

Cavicchioli және Pistorosi (2016) Италияға арналған зерттеулерінде айнымалылар арасындағы шекті мән коинтеграция қатынасын тапқан. Бірақ соғыс кезінде қорғаныс шығындарының уақытша ұлғаюына байланысты мемлекеттік шығындарда қалыптан тыс реакциялар байқалады. Сондықтан олар сызықтық еместік уақытша деген қорытындыға келген.

Kebo (2017) өз зерттеулерінде Камерун, Котед'Ивуар, Гана, Кения және Сенегалға талдау жасады. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес, Кейнс заңы, Камерун және Котед'Ивуар елдерінде жарамды болса, Вагнер заңы Кения мен Сенегалда жарамды.

Қазақстан экономикасы бойынша әдебиеттерге көз жүгірте отырып, Ағайев (2007) өзінің эмпирикалық талдауында Кеңес Одағының 10 елі мен 1995-2009 жылдар аралығындағы уақыт кезеңі үшін Панельдік деректер талдауы және Гренджердің себептілік тесті арқылы мемлекеттік шығындар мен кіріс деңгейі арасындағы байланыстың бар екенін анықтады. Зерттеуде нақты мемлекеттік шығындар мен жан басына шаққандағы нақты шығындардың кіріс икемділігі бірден жоғары

екендігі көрсетілген. Бұл сонымен қатар экономикалық өсу мен мемлекеттік шығындар арасында біржақты себеп-салдарлық байланыс бар деген тағы бір тұжырым, басқаша айтқанда, Вагнердің көзқарасы сақталады.

Esen және Ваурак (2015), өтпелі кезеңдегі 5 ел (Өзбекстан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түркіменстан) үшін панельдік деректерді талдауды пайдалана отырып, 1990-2012 жылдар аралығындағы экономикалық өсуге мемлекеттік шығындардың әсерін зерттеген. Осы тұрғыда олар панельдік деректерді талдауға қатысты бірлік түбір, коинтеграция және себептілік сынақтарын қолдану арқылы мемлекеттік шығындар мен экономикалық өсу арасындағы ұзақ мерзімді коэффициенттерді зерттеген. Нәтижесінде ұзақ мерзімді перспективада мемлекеттік шығындар мен экономикалық өсу арасында оң және статистикалық маңызды байланыс анықталды. Авторлар өтпелі кезеңдегі елдердегі мемлекеттік шығындардың ұлғаюы экономикалық өсуге оң әсер ететінін дәлелдеген.

Churchill және Yew (2017) білім беруге жұмсалатын мемлекеттік шығындардың дамыған елдерге оң әсер ететінін, аз дамыған елдер үшін бұл әсердің төмендігін атап өткен. Chikalipah және Okafor (2019) уақыт қатарының әдіснамасын қолдана отырып, білім беру мен экономикалық өсу арасындағы байланысты талдайды және бірнеше даулы тұжырымдарға келеді: ұзақ мерзімді перспективада айнымалылар арасында байланыс бар, бірақ әсер етуші фактор ретінде тек ЖІӨ білім беру шығындарын әсер етеді. Osiobe (2020) зерттеуінде 2000–2014 жылдар аралығында панельдік бірлік түбірлік сынағы мен панельдік коинтеграция талдауын қолданып, сегіз Латын Америкасы елдерінде білім беру мен экономикалық өсуге мемлекеттік шығындар ұзақ және қысқа мерзімді перспективада оң және елеулі түрде байланыс бар деген қорытындыға келген.

2006-2019 жылдар аралығында Вьетнамда Le және Tran (2021) жүргізген зерттеуде экономикалық өсу мен білімге жұмсалатын мемлекеттік шығындар арасында екі жақты байланыс бар екені дәлелденген. Ziberi және т.б. (2022) өз зерттеулерінде құралдық айнымалы мөндерді пайдалана отырып, Солтүстік Македониядағы білімге жұмсалатын мемлекеттік шығындар мен экономикалық өсу арасында оң қатынасты тапқан. Зерттеуде ЖІӨ тәуелді айнымалы ретінде қарастырылған. Зерттеу кезеңі 1977 жылдан 2020 жылға дейін болды. Okerekeoti (2022) зерттеуінде

1999 жылдан 2020 жылға дейін Нигериядағы мемлекеттік шығыстардың экономикалық өсуге әсерін зерттеген. Регрессиялық талдауды пайдалана отырып, мемлекеттік шығыстар мен нақты ЖІӨ арасында оң және маңызды әсер бар деген қорытындыға келген.

Villela және Paredes (2022) зерттеулерінде Гондураста 1990-2020 жылдар аралығында білімге жұмсалған мемлекеттік шығыстар мен адами капиталдың экономикалық өсуге әсерін талдаған. Авторлар білім беруге арналған мемлекеттік шығыстар мен экономикалық өсу арасында ешқандай байланыс жоқ екенін көрсеткен. Сондай-ақ адами капиталдың экономикалық өсуге ықпал етпейтінін болжай келе, адам капиталының жинақталуының толық дамымағанын растайды. Авторлар дебиетте негізгі деп саналатын бақылау айнымалыларының жиынтығы тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз етпейді, сондықтан үкімет пен халықтың алдында еңсеру керек үлкен қиындықтар бар деген пікір білдіреді.

Эфиопияның экономикалық өсімі мемлекеттік шығындарға қалай әсер ететінін зерттеген Mulugeta Emeru (2023) өз зерттеуінде мемлекеттік шығындар мен экономикалық өсу арасындағы қысқа және ұзақ мерзімді корреляцияны бағалау үшін Йогансен коинтеграциясынағы мен векторлық қатені түзету моделін (VECM) қолданған. Зерттеуге сәйкес, ұзақ және қысқа мерзімде мемлекеттің білім беруге жұмсайтын шығындары экономикалық өсуге оң және айтарлықтай әсер етеді. Экономикалық өсуге ауыл шаруашылығына жұмсалатын мемлекеттік шығыстар ұзақ мерзімде теріс әсер етеді. Ұзақ мерзімді перспективада инвестициялық шығындар және қорғаныс шығындары экономикалық өсуге оң әсер етеді. Үкіметтің қысқа және ұзақ мерзімді перспективада экономикалық өсуге оң және шамалы әсер етеді. Қысқа мерзімде де, ұзақ мерзімде де денсаулыққа жұмсалатын шығындар экономикалық өсуге оң және айтарлықтай әсер етеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл зерттеуде 1997-2021 жылдар аралығындағы Қазақстан үшін экономикалық өсу мен мемлекеттік шығындар арасындағы байланыс Вагнер заңы аясында талқыланды. Вагнер заңы – неміс экономисі Адольф Вагнердің атымен аталған заң, ол экономикалық

қызметтің жалпы көлеміндегі мемлекеттік шығыстардың үлесі экономикалық дамуға қарай өсетінін білдіреді. Экономикалық өсу ретінде жалпы ішкі өнім және мемлекеттік шығындар жалпы бюджет шығындары бабына жататын деректерден тұрады. Талдау жүргізілген деректер кезеңі 1997 – 2021 жылдарды қамтиды. Мемлекеттік шығындар туралы мәліметтер ҚР Қаржы министрлігінің ресми сайтынан алынды. Жалпы ішкі өнім деректері Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы деректерінен алынған. Мемлекеттік шығын және ЖІӨ деректері млн.теңге түрінде қолданылды. Айнымалылардың графигін жоғарыдағы 1-суреттен көруге болады.

Талдау кезінде қолданылатын модель келесідей өрнектеледі:

$$\ln pe_t = \beta_0 + \beta_1 \ln gdp_t + \varepsilon_t$$

Мұндағы $\ln pe$ мемлекеттік шығындардың логарифмдік мәнін, $\ln gdp$ жалпы ішкі өнімнің логарифмдік мәнін білдіреді. Зерттеуде мемлекеттік шығындар мен экономикалық өсу арасындағы байланыс сызықтық және сызықтық емес ARDL әдісімен зерттелді. ARDL әдісі дәстүрлі сызықтық коинтеграция әдістеріне қарағанда көптеген артықшылықтарға ие. Бұл әдісте айнымалыларға $I(0)$ және $I(1)$ рұқсат етіледі. Сонымен қатар, ARDL әдісі шағын үлгілерде тиімдірек нәтижелер береді. NARDL әдісінде бұларға қосымша айнымалылардың теріс және оң өзгерістерінің ұзақ және қысқа мерзімді әсерін талдауға болады. Сондықтан NARDL әдісі айнымалылардың сызықтық емес әрекетін модельдеуде үлкен икемділік береді. Талдауда қолданылатын NARDL әдісі төменде қысқаша түсіндіріледі.

Асимметриялық коинтеграциялық қатынасқа Shin және т.б. (2014) жасаған ARDL тест тәсілі сызықтық емес модельдерді бағалау үшін кеңінен қолданылады. Бұл контекстте сызықтық модельдермен зерттеулер өте шектеулі болып саналады, өйткені олар тұрақты емес стохастикалық айнымалылардың симметриялық сызықтық комбинациясы ретінде ұзақ мерзімді қатынасты көрсетеді.

NARDL тәсілі, Granger мен Yoon (2002) ұсынған жасырын коинтеграция ретінде көрсетілген асимметриялық коинтеграция тәсіліне Pesaran және т.б.(2001) ұсынған ARDL шектеу сынағының бейімделген нұсқасы болып табылады. NARDL әдісі басқа модельдеу әдістеріне

қарағанда көптеген артықшылықтарға ие (шекте қатені түзету моделі, теріс өту қатесін түзету моделі және Markov-Switching). Бұл әдіспен икемділік дәстүрлі коинтеграциялық сынақтардың кейбір болжамдарын кеңейту арқылы қамтамасыз етіледі. Айнымалылардың $I(0)$ және $I(1)$ болуына мүмкіндік берумен қатар, айнымалылардың негізінде жатқан оң және теріс компоненттер арасындағы коинтеграциялық қатынасты зерттеуге болады.

Мемлекеттік шығындар мен экономикалық өсу арасындағы байланысты зерттеу үшін қолданылатын асимметриялық коинтеграциялық регрессия келесідей:

$$\ln pe_t = \beta^+ \ln gdp_t^+ + \beta^- \ln gdp_t^- + \varepsilon_t$$

Мұнда β^+ және β^- ұзақ мерзімді параметрлерді білдіреді және ЖІӨ оң және теріс өзгерістерінің ішінара қосынды процестері келесідей:

$$\ln gdp_t^+ = \sum_{j=1}^t \Delta \ln gdp_j^+ = \sum_{j=1}^t \max(\Delta \ln gdp_j, 0)$$

$$\ln gdp_t^- = \sum_{j=1}^t \Delta \ln gdp_j^- = \sum_{j=1}^t \max(\Delta \ln gdp_j, 0)$$

Тендеудегі асимметриялық коинтеграция тендеуі асимметриялық қатені түзету түрінде болады:

$$\Delta \ln pe_t = \alpha + \rho \ln pe_{t-1} + \theta^+ \ln gdp_{t-1}^+ + \theta^- \ln gdp_{t-1}^- + \sum_{j=1}^{p-1} \gamma_j \Delta \ln pe_{t-j} + \sum_{j=1}^{q-1} (\varphi_j^+ \Delta \ln gdp_{t-j}^+ + \varphi_j^- \Delta \ln gdp_{t-j}^-) + \varepsilon_t$$

Мұнда асимметриялық ұзақ мерзімді арақатынас $\rho = \theta^+ + \theta^- = 0$ шектеулерін тексеру арқылы зерттеледі. Ұзақ мерзімді тәуелділікті анықтағаннан кейін асимметриялық ұзақ мерзімді параметрлердің (бір-біріне тең екендігі тексеріледі. Қысқа мерзімді асимметрия екі жолмен тексеріледі: күшті және әлсіз форма. Күшті асимметрия үшін бірдей кідіріс ұзындығы бар оң және теріс қысқа мерзімді параметрлердің теңдігі (β^+, β^-) – θ^+ / ρ , – θ^- / ρ Wald сынағы арқылы тексеріледі. Әлсіз асимметрия, екінші жағынан, негізделген тексеру тендік сомасының оң қысқа мерзімді параметрлерін сомасында теріс көмегімен $\sum_{j=1}^{q-1} (\varphi_j^+ = \sum_{j=1}^{q-1} (\varphi_j^-$ Wald сынағына негізделген.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Деректердің сипаттамалық статистикасы 1-кестеде берілген. Сипаттамалық статистика – бұл берілгендердің жиынтығын қорытындылайтын қысқаша сипаттамалық коэффициенттер, олар тұтастың көрінісі немесе жиынтықтың үлгісі бола алады. 1997-2021 жылдарда ЖІӨ-нің орташа көрсеткіші 26967238,75 млн теңге, ал мемлекеттік шығындардың орташа көрсеткіші 5604340 млн теңгені құраған. Сонымен қатар осы жылдардағы деректердің минимум, максимум және интервал көрсеткіштерін кестеден көруге болады. Деректердің эксцесс мәнін қарастырсақ, ЖІӨ -0,48 және мемлекеттік шығындар -0,03 мәніне ие. Бұл көрсеткіштер деректердің негізінен қалыпты таралатындығын білдіреді. Асимметрия – индикатордың таралу графигінің симметриялық таралу графигінен ауытқу дәрежесінің сандық көрінісі. ЖІӨ және мемлекеттік шығын деректерінің асимметрия мәндері сәйкесінше 0,82 және 0,97. Бұл мәндер 0-ден жоғары болғандықтан, үлестірімде орташа мәннен төмен мәндер жиі кездеседі дегенді білдіреді.

1-кесте – Деректердің сипаттамалық статистикасы

Сипаттамалық статистикалар	ЖІӨ (млн.теңге)	Мемлекеттік шығындар (млн.теңге)
Орташа	26967238,75	5604340
Стандартты қате	5070581,96	1067284
Медиана	17007647	3746840
Мода	-	-
Стандартты ауытқу	25352909,82	5336418
Эксцесс	-0,483117076	-0,03321
Асимметрия	0,823068335	0,977215
Интервал	82279445,4	17525746
Минимум	1672142,5	426142
Максимум	83951587,9	17951888
Сумма	674180968,7	140108500
Бақылаулар саны	25	25
Ескертпе: Авторлардың есептеуімен құрыстырылған.		

Айнымалылар $I(0)$ немесе $I(1)$ болған кезде қолдануға болатын сызықтық ARDL коинтеграция әдісі $I(2)$ деңгейлі айнымалылар жағдайында жарамсыз. Сондықтан талдаудың

бірінші кезеңінде айнымалылардың стационарлық деңгейлері анықталады. Augmented Dickey Fuller (ADF) және Phillips Perron (PP) бірлік түбірлік сынақтары стационарлықты зерттеу үшін қолданылды және нәтижелер 2-кестеде жинақталған.

2-кесте – ADF және PP түбірлік сынақ нәтижелері

	Айнымалылар	t-статистика	Ықтималдық мәні
ADF	$lngdp$	-1.952309	0.2300
	$lnpe$	-0.680147	0.9010
	$\Delta lngdp$	-5.550368	0.0000
	$\Delta lnpe$	-6.750018	0.0000
PP	$lngdp$	-1.271130	0.6630
	$lnpe$	-2.110387	0.6710
	$\Delta lngdp$	-5.510821	0.0001
	$\Delta lnpe$	-6.690137	0.0000
« Δ » сәйкес айнымалының бірінші айырмашылығын білдіреді. Ескертпе: Авторлардың есептеуімен құрыстырылған.			

ADF және PP бірлік түбірлік сынақ нәтижелеріне сәйкес мемлекеттік шығындар және ЖІӨ айнымалылары бірінші айырмашылықта $I(1)$ стационарлы болатыны байқалады. Айнымалылардың стационарлық реті $I(2)$ деңгейінде болмағандықтан, ARDL шектік тестін қолдануда проблема жоқ. Шекаралық сынақта, ең алдымен, SIC ақпараттық критерийін ескере отырып, VAR моделі негізінде сәйкес лаг ұзындығы анықталды. Анықталған лаг ұзындығында автокорреляция мәселесі жоқ. Алынған нәтижелер 2-кестеде жинақталған.

3а-кестеде ұзақ мерзімді қарым-қатынас тексерілетін F статистикасы және критикалық мәндер берілген. F статистикасы критикалық мәндерден төмен. 3б-кестеде 1-ші және 4-ші ретті автокорреляция Breusch – Pagan LM сынағымен тексерілді және ешқандай автокорреляция табылмады. Ramsey-Reset және Breusch – Pagan – Godfrey сынақтары сәйкесінше үлгідегі спецификация қатесін және әртүрлі дисперсияны тексеру үшін пайдаланылды. Сонымен қатар, қате терминінің қалыптылығын тексеру үшін Jarque-Berra Normality тесті қолданылды. Есептелген модельде эконометриялық мәселенің жоқтығы байқалады. Бұл кезеңде модель белгіленген лаг ұзындығы бойынша бағаланды

және коинтеграциялық қатынасты зерттеу үшін шектелген F тесті пайдаланылды. Есептелген F статистикасының мәні төменгі шекті мәндерден төмен болғандықтан, коинтеграциялық қатынас жоқ деп айтуға болады.

Shin және т.б. (2014) шеңберінде Wagner заңын тестілеуде қателерді түзетудің

асимметриялық моделі бағаланды және ұзақ мерзімді коэффициенттер есептелді. Айнымалылар арасындағы коинтеграциялық қатынасты тексеруде қолданылатын және сынақ статистикасы және коэффициенттерді бағалау нәтижелері төменде келтірілген (4-кесте).

3-кесте – ARDL сынақ нәтижелері

К	F-статистика	Төменгі шек I(0)			Жоғарғы шек I(1)		
a							
1	1.34	%10	%5	%1	%10	%5	%1
		3.029	3.67	4.90	3.52	4.30	5.49
b							
$\chi^2_{LM}(1)$	1.4809 [0.2279]	$\chi^2_{JB}(2)$			1.9442 [0.3769]		
$\chi^2_{LM}(4)$	2.3526 [0.0659]	$\chi^2_{BPG}(3)$			1.8864 [0.1409]		
χ^2_R	1.6109 [0.1120]						

к, түсіндірмелі (тәуелсіз) айнымалылар санын білдіреді. , , және сәйкесінше автокорреляция, спецификация қатесі, қалыптылық және өзгермелі дисперсия сынақтары үшін Кі-квадрат тестінің статистикасын көрсетеді.
Ескертпе: Авторлардың есептеуімен құрыстырылған.

4-кесте – Асимметриялық коинтеграцияға шектерді тексеру тәсілінің нәтижелері

	Коэффициент	Стандартты қате	t- стат. [ықтималд.мәні]
a			
<i>c</i>	2.1530	0.9766	2.2009 [0.0340]
$lnpe_{t-1}$	-0.1208	0.0590	-2.1629 [0.0319]
$lngdp_{t-1}^+$	0.2380	0.0954	-2.5220 [0.0120]
$lngdp_{t-1}^-$	-0.2629	0.1430	1.7919 [0.0756]
$\Delta lnpe_{t-1}$	-0.7944	0.0827	-9.0012 [0.0601]
$\Delta lnpe_{t-2}$	-0.3509	0.1133	-3.1100 [0.0340]
$\Delta lnpe_{t-4}$	-0.1612	0.0890	-1.7914 [0.0470]
$\Delta lngdp_{t-1}^+$	-1.1576	0.2488	-4.6287 [0.0147]
$\Delta lngdp_{t-1}^-$	-1.9255	0.2411	-8.0118 [0.0730]
$\Delta lngdp_{t-4}^-$	1.0971	0.2165	5.0909 [0.0473]
$\Delta lngdp_{t-5}^-$	-1.3999	0.3481	-3.9949 [0.0364]
b			
$L_{lngdp^+} = 1.9576 \quad L_{lngdp^-} = -2.1791$			
c			
$R^2 = 0.7717$	$\bar{R}^2 = 0.7159$	$\chi^2_{LM}(1)$	0.0190 [0.9155]
t_{BDM}	-2.0209 [0.0353]	$\chi^2_{LM}(4)$	1.8317 [0.7609]
F_{PSS}	8.1634 [0.0000]	χ^2_{JB}	0.3835 [0.8212]
W_{LR}	9.5238 [0.0010]	χ^2_{BPG}	9.2381 [0.5065]

«Δ» сәйкес айнымалының бірінші айырмашылығын білдіреді. Y^+ және Y^- ұзақ мерзімді коэффициенттер; χ^2_{LM} , χ^2_{JB} және χ^2_{BPG} сәйкесінше автокорреляция, қалыптылық және өзгермелі дисперсия тестілері үшін Chi-Square тест статистикасының нәтижелерін білдіреді. W – ұзақ мерзімді коэффициенттердің теңдігін тексеруде қолданылатын Wald статистикалық мәні.
Ескертпе: Авторлардың есептеуімен құрыстырылған.

Сызықты емес асимметриялық коинтеграцияға шекті сынақ тәсілін қолдану арқылы шектеусіз қателерді түзету үлгісінен алынған бағалау нәтижелері 4а-кестеде жинақталған. 4б-кестеде бағаланған модель үшін сынақ нәтижелері мен маңыздылық коэффициенті көрсетілген. және тест статистикасын зерттегенде, модельде 1-ші және 4-ші ретті автокорреляциясы жоқ екені көрінеді. сынақ статистикасы айнымалы дисперсия мәселесі жоқ екенін көрсетеді. мәні қате шарттарының қалыпты таралғанын көрсетеді. Оң және теріс ұзақ мерзімді коэффициенттердің теңдігін тексеретін Wald статистикасы маңызды. Сондықтан ЖІӨ-нің өсуі мен төмендеуі мемлекеттік шығындарға асимметриялық әсер етеді. Асимметриялық әсер дегеніміз ЖІӨ-нің өсуі мен төмендеуі мемлекеттік шығындарғы әр түрлі деңгейде әсер ететіндігін білдіреді. Асимметриялық коинтеграциялық қатынасты тестілеуде пайдаланылған және нәтижелерін зерттегенде, екі сынақтың да маңызды екені көрінеді. Алынған нәтижелер Қазақстанда Вагнер заңының жарамды екендігін дәлелдейді.

Қорытынды

Экономикадағы мемлекеттің көлемі ЖІӨ-дегі мемлекеттік шығындардың үлесімен өлшенеді. Бұл үлесті арттыру белгілі бір деңгейге дейін өсу мақсатына қызмет ете алады. Дамыған және дамушы елдердегі мемлекеттік шығындардың артуы соңғы уақытта бұл мәселенің өсу тұрғысынан талқылануына себеп болды. Мемлекеттік шығындардың ұлғаюы ЖІӨ-нің өсуін тудырып, экономикалық өсуге экспансиялық фискалдық саясат құралы ретінде әсер ететіндігі кейнсиандық көзқарасты еске түсіреді. Кейнсиандық көзқарасқа қарама-қайшы, экономикалық өсуден мемлекеттік шығындарға қарай байланыстың болуы Вагнер тәсілімен қабылданады. Вагнердің пікірінше, елдердің даму деңгейінің жоғарылауымен және адамдардың тауарларға деген сұранысының артуымен және қажеттіліктердің әртараптандырылуымен мемлекеттің осы тауарлар мен қызметтерді ұсынуы мемлекеттік шығындарды арттырады.

Бұл зерттеуде 1997-2021 жылдар аралығындағы Қазақстан үшін экономикалық өсу мен мемлекеттік шығындар арасындағы байланыс Вагнер заңы аясында талқыланды. Вагнер заңы – неміс экономисі Адольф Вагнердің атымен аталған заң, ол экономикалық қызметтің

жалпы көлеміндегі мемлекеттік шығыстардың үлесі экономикалық дамуға қарай өсетінін білдіреді. Эмпирикалық талдауда Қазақстан үшін Вагнер заңының жарамдылығын тексеру үшін ARDL және NARDL әдістері қолданылды. Макроэкономикалық айнымалылардың құрылымын зерттеген кезде олардың бір-бірімен байланысы сызықтық деп болжау өте шектеулі болжам болып табылады. Осы себепті қатардағы оң және теріс өзгерістерде жасырын болуы мүмкін қарым-қатынасты зерттеу қажет. Қатардағы оң және теріс өзгерістерде жасырылуы мүмкін байланыс асимметриялық талдау әдістерімен ашылады. Зерттеу нәтижесінде алынған тұжырымдарға сәйкес, экономикалық өсу қарқыны пропорционалды түрде өссе, мемлекеттік шығындар өседі, экономикалық өсу қарқыны пропорционалды түрде төмендесе, мемлекеттік шығындар тағы өсе береді. Демек, экономикалық өсу қарқыны өскен немесе төмендеген кезде мемлекеттік шығындар өседі. Вагнер заңында табыс өскен кезде мемлекеттік шығындар өседі, бірақ бұл өсудің кіріс икемділігі 1-ден жоғары болады деп көрсетілген. Нәтижелер бойынша Вагнер заңы жарамды, өйткені мемлекеттік шығындардың кіріс икемділігі 1-ден жоғары.

Алайда, экономикалық өсу қарқыны төмендегенімен, мемлекеттік шығындардың өсуі әртүрлі себептерге байланысты болуы мүмкін. Біріншіден, трансферттік шығындардың ұлғаюы экономикалық өсу қарқыны төмендейтін кезеңдердегі мемлекеттік шығындарды арттыруы мүмкін. Төмен экономикалық өсу кезеңдерінде мемлекеттік шығындардың ұлғаюының екінші себебі – экономикалық өсуді қамтамасыз ететін салық-бюджет саясаты. Әсіресе дағдарыс кезінде үкіметтер табыстың төмендеуін жою үшін фискалдық саясат құралдарына жиі жүгінеді. Бұл жағдайды мемлекеттік шығындардың экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуде автоматты тұрақтандырғыш қызметін атқаруымен де түсіндіруге болады. Бұл тәсілде мемлекеттік шығындар тоқырау және қысқару кезеңдерінде өсетін құрылымға ие болады. Зерттеудің деректер кезені және қолданылған әдіс аясында алынған нәтижелерге сәйкес, экономикалық өсудің теріс өзгерістері оң өзгерістермен салыстырғанда мемлекеттік шығындардың айтарлықтай жоғары өсуіне себепші болады. Экономикалық өсудің теріс өзгерістері мемлекеттік шығындардың ұлғаюына және әртүрлі экономикалық проблемаларға байланысты бюджет балансының нашарлауына

өкелуі мүмкін. Бұдан мемлекеттік шығындар табыстың өзгеруіне өте сезімтал (әсіресе теріс) екені көрінеді. Сондықтан үкіметтер өздерінің бюджеттік саясатын экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ететіндей алдын ала белгілеп, экономикалық өсудің ықтимал

төмендеуіне қарсы сақтық танытуы қажет.

Алғыс сөз, мүдделер қақтығысы

Авторлардың арасында мүдделер қақтығысы жоқ.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы (2023). Негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштердің серпіні, Электронды ресурс: <https://old.stat.gov.kz/> Қол жеткізу күні: 16.11.2023
2. Қазақстан Республикасы Қаржы Министрлігі (2023). Статистикалық бюллетеньдер, Электронды ресурс: <https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin?lang=kk> Қол жеткізу күні: 16.11.2023
3. Ağayev, S. (2012). Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: eski Sovyetler birliği ülkelerinde Wagner yasası analizi (1995-2009). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 7(2).
4. Babatunde, M. A. (2011). A bound testing analysis of Wagner's law in Nigeria: 1970–2006. Applied Economics, 43(21), 2843-2850.
5. Bose, N., Haque, M. E., & Osborn, D. R. (2007). Public expenditure and economic growth: A disaggregated analysis for developing countries. The Manchester School, 75(5), 533- 556.
6. Carlson, K. & Spencer, R. W. (1975). Crowding out and its critics. Federal Reserve Bank Of St. Louis, 1-17.
7. Cavicchioli, M. & Pistori, B. (2016). Testing threshold cointegration in Wagner's law: the role of military spending. Economic Modelling, 59, 23-31.
8. Chang, T., Liu, W. & Caudill, S. B. (2004). A re-examination of Wagner's law for ten countries based on cointegration and error-correction modelling techniques. Applied Financial Economics, 14(8), 577-589.
9. Chikalipah, S., & Okafor, G. (2019). Dynamic linkage between economic growth and human development: Time series evidence from Nigeria. Journal of International Development, 31(1), 22-38.
10. Churchill, S. A., & Yew, S. L. (2017). Are government transfers harmful to economic growth? A meta-analysis. Economic Modelling, 64, 270-287.
11. Esen, Ö., & Bayrak, M. (2015). Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: geçiş sürecindeki türk cumhuriyetleri üzerine bir uygulama. Bilgi, (73), 231-248.
12. Gangal, V. L. N., & Gupta, H. (2013). Public expenditure and economic growth a case study of India. Global Journal of Management and Business Studies, 3(2), 191-196.
13. Granger, C. W. J. & Yoon, G. (2002). Hidden cointegration (No. 2). Economics Working Paper Series. San Diego: University of California.
14. Keho, Y. (2017). Threshold cointegration, asymmetric causality and Wagner's law: the African experience revisited. International Journal of Economics and Finance, 9(5), 171-180.
15. Kumar, S., Webber, D. J., & Fargher, S. (2012). Wagner's Law revisited: cointegration and causality tests for New Zealand. Applied Economics, 44(5), 607-616.
16. Le, M.P., and Tran T.M. (2021). Government Education Expenditure and Economic Growth Nexus: Empirical Evidence from Vietnam. The Journal of Asian Finance, Economics and Business 8: 413–21.
17. Link, S. B. (2006). Do government purchase crowd out investment. *Risec*, 53, 323-333.
18. Mehrara, M., Abrishami, H., Boroujli, M., & Amin, M. (2013). Government expenditure and economic growth in Iran. International Letters Of Social And Humanistic Sciences, 11, 76-83.
19. Mulugeta Emeru, G. (2023). Effect of public expenditure on economic growth in the case of Ethiopia. The Scientific World Journal, 2023. <https://www.hindawi.com/journals/tswj/2023/9305196/>
20. Okerekeoti, C. U. (2022). Government expenditure on education and economic growth in Nigeria. International Journal of Recent Research in Commerce Economics and Management (IJRRCEM), 9(2).
21. Osiobe, E.U. (2020). Human Capital and Economic Growth in Latin America: A Cointegration and Causality Analysis. Journal of Finance & Economic Research 7: 218–35.
22. Pesaran, M. H., Shin, Y. & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. Journal of Applied Econometrics, 16(3), 289–326.
23. Samudram, M., Mahendhiran, N., & Santha, V. (2009). Keynes and Wagner on government expenditures and economic development: The case of a developing economy. Empirical Economics, 36, 697–712.
24. Shin, Y., Yu, B. & Greenwood-Nimmo, M. (2014). Modelling asymmetric cointegration and dynamic multipliers in a nonlinear ARDL framework. In R. C. Sickles & W. C. Horrace (Eds.), *Econometric Methods and Applications (Festschrift in Honor of Peter Schmidt)*. New York: Springer.
25. Vilella, R., & Paredes, J. J. (2022). Empirical analysis on public expenditure for education, human capital and economic growth: evidence from Honduras. *Economies*, 10(10), 241.

26. Wang, L., Peculea, A. D. & Xu, H. (2016). The relationship between public expenditure and economic growth in Romania: Does it obey Wagner's or Keynes's Law? *Theoretical & Applied Economics*, 3(608), 41-52.
27. Yıldız, F., & Sarısoy, S. (2012). OECD ülkelerinde kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine ampirik bir çalışma. *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 33(2), 517- 540.
28. Ziberi, B. F., Rexha, D., Ibraimi, X., & Avdiaj, B. (2022). Empirical analysis of the impact of education on economic growth. *Economies*, 10(4), 89.

Авторлар туралы мәлімет:

Сыздықова Азиза Оралбайқызы – (корреспондент автор) PhD, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Экономика, қаржы және есеп» кафедрасының қауымдастырылған профессоры (Түркістан қ., Қазақстан, e-mail: aziza.syzdykova@ayu.edu.kz)

Абубакирова Актолкин Турсуматовна – PhD, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Менеджмент және туризм» кафедрасының қауымдастырылған профессоры (Түркістан қ., Қазақстан, e-mail: aktolkin.abubakirova@ayu.edu.kz)

Кудабаяева Ляззат Асанбайқызы – PhD, «Экономика және менеджмент» кафедрасының доцент м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті (Тараз қ., Қазақстан, e-mail: la.kudabaeva@dulaty.kz)

Омарова Айжан Игиликовна – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, (Ақтау., Қазақстан, e-mail: aizhan.omarova@yu.edu.kz)

Information about authors:

Syzdykova Aziza – (corresponding author) PhD, Associate Professor. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Associate Professor of the Department of Finance and Accounting (Turkistan, Kazakhstan, e-mail: aziza.syzdykova@ayu.edu.kz)

Abubakirova Aktolkin – PhD, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Associate Professor of the Department of Management and Tourism (Turkistan, Kazakhstan, e-mail: aktolkin.abubakirova@ayu.edu.kz)

Kudabayeva Lyazzat – PhD, Associate Professor of the Department of Economics and Management. Taraz Regional University named after M.Kh.Dulaty. (Taraz, Kazakhstan, e-mail: la.kudabaeva@dulaty.kz)

Omarova Aizhan – Candidate of Economic Sciences Associate Professor, Yessenov university, (Aktau, Kazakhstan, e-mail: aizhan.omarova@yu.edu.kz)

Поступило 30 января 2023 г.

Принято 9 октября 2023 г.